

РЕГІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЕРОЗІЇ ТА КРАХУ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ

УДК 327:913(262.5-192.2)J(091)"1991/..."

DOI

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ПРИЧОРНОМОР'Ї ПІСЛЯ 1991 РОКУ

Олександр Романюк

доктор політичних наук, професор, кафедра філософії та політології,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз 4, 61057, Харків, Україна,
olexromanyuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-8756-9018

Статтю присвячено з'ясуванню причин, що зумовили розвиток геополітичної ситуації в причорноморському регіоні після закінчення холодної війни, краху світового комунізму та розпаду СРСР. Автор відмічає, що в цей період вона не тільки не покращилася, а навпаки стала більш конфронтаційною. Головною причиною посилення конфронтації є політика Росії, яка в своєму розвитку пройшла два основних етапи: консервативний та реваншистський. На першому етапі Росія, намагаючись зберегти свій контроль над пострадянським простором, дотримувалася тактики таємної підтримки сепаратистських рухів. Це призвело до виникнення придністровського, абхазького та південно-осетинського військово-політичних конфліктів, в яких безпосередньо брали участь російські військові формування. Результатом цих конфліктів стало створення на території Молдови та Грузії трьох самопроголошених державних утворень, які, хоча і не визнані Росією, повністю контролюються нею. На території України в цей період Росії вдалося лише підпорядкувати собі військово-морську базу в Севастополі, включаючи більшість кораблів Чорноморського флоту колишнього СРСР. На другому етапі Росія перейшла від політики збереження своєї присутності на територіях Молдови, Грузії (під приводом необхідності розміщення там «миротворчих сил») та України (завдяки створенню військово-морської бази в Севастополі) до прямої військової агресії. Новітніми явищами на другому етапі стали: офіційне визнання Росією самопроголошених державних утворень Абхазії та Північної Осетії як суверенних держав та безпосереднє включення частини території України (Криму) до складу РФ. Наголошується, що зміни зовнішньої політики були зумовлені трансформацією російського політично режиму від «делегативної демократії» до неототалітаризму.

Ключові слова: Причорномор'я; геополітична ситуація; посткомунізм; причорноморські держави; сепаратизм; військова агресія.

DEVELOPMENT OF GEOPOLITICAL SITUATION IN THE BLACK SEA REGION AFTER 1991

Oleksandr Romanyuk

Doctor in Political Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science,
Kharkiv State Academy of Culture, 4 BursatskyUzviz., 61057, Kharkiv, Ukraine,
olexromanyuk@ukr.net, ORCID0000-0002-8756-9018

This article is devoted to the explanation of the reasons that led to the development of the geopolitical situation in the Black Sea region after the end of the Cold War, the collapse of world communism and the disintegration of the USSR. The author notes that during this period, it did not improve, but on the contrary become more confrontational. The main reason for the intensification of this confrontation is the policy of Russia, which has undergone two main stages in its development: conservative (under President Yeltsin)

and revanchist (under Putin's rule). At the first stage, Russia, trying to maintain its control over the post-Soviet space, adhered to tactics of the secret support of separatist movements. This led to the emergence of Transnistrian, Abkhazian and South Ossetian military-political conflicts, in which Russian military formations were directly involved. The result of these conflicts was the creation of three self-proclaimed state entities in the territory of Moldova and Georgia, which, although not recognized by Russia, were fully controlled by it. On the territory of Ukraine during this period, Russia succeeded only in subjugating its naval base in Sevastopol, including most of the ships of the Black Sea Fleet of the former USSR. At the second stage, Russia moved from a policy of preserving its presence in the territories of Moldova, Georgia (under the pretext of the need to deploy "peacekeeping forces" there) and Ukraine (due to the creation of a naval base in Sevastopol) to direct military aggressions. It is noted that changes in foreign policy were conditioned by the transformation of the Russian political regime – from a "Delegative Democracy" (under Yeltsin) to Neo-totalitarianism (under Putin).

Keywords: Black Sea region; geopolitical situation; postcommunism; the Black Sea states; separatism; military aggression.

Сьогодні, коли Причорномор'я стало одним з найнебезпечніших регіонів світу, що несе в собі загрозу нової світової війни, аналіз розвитку геополітичної ситуації на цьому просторі є актуальним завданням політичних досліджень. Хоча різним аспектам цієї проблеми присвячено чимало публікацій як вітчизняних дослідників (Kushniruk 2008; Snyhir 2018; Чора 2018; Shelest 2012), так і зарубіжних (Anastasov 2018; Chitadze 2008; Vocutoğlu & Koşer 2006) проте цілісної концепції, за допомогою якої можна було б пояснити чому ситуація в Причорномор'ї досягла критичного рівня, ще не створено. Не претендуючи на всебічне розкриття цієї проблеми, в статті ставляться завдання визначити основні етапи розвитку геополітичної ситуації в чорноморському регіоні після розпаду СРСР та пояснити причини геополітичних змін.

Загибель на межі 1980–90-х рр. комуністичного світу та розпад Радянського Союзу, зумовили істотні зміни геополітичної ситуації в регіоні Чорного моря. За часів холодної війни домінуючою силою в Причорномор'ї був Радянський Союз. На той час Чорне море омивало береги 4-х країн (табл. 1).

Таблиця 1
Берегова лінія причорноморських країн за часів холодної війни*

Країни	СССР	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	1816 (44,5%)	225 (5,5%)	354 (8,5%)	1700 (41,5%)
	Варшавський договір – 3436			НАТО – 1700

Болгарія та Румунія після Другої світової війни були перетворені на сателітів СРСР і входили під його проводом у 1955–1991 рр. до військово-політичного блоку комуністичних держав «Варшавський договір». Туреччина в 1952 р. стала членом західного військово-політичного блоку НАТО, який очолюють США. Холодна війна між західним і комуністичним світами зумовлювала конфронтаційний характер відносин між комуністичними країнами та Туреччиною.

Головною військовою силою в регіоні був Чорноморський флот СРСР, який нараховував 105 бойових кораблів, 69 бойових катерів, 48 кораблів спеціального призначення, 191 морське судно забезпечення, 470 катерів та рейдових суден забезпечення, 29 підводних човнів. Морська авіація наземного базування ЧФ налічувала понад 170 бойових літаків (тільки ТУ-22м3 40 одиниць, ТУ-22 інших модифікацій 24 одиниці), протичовнова авіація – 19 літаків та 115 гелікоптерів, транспортна – 35 літальних апаратів. Загальна

* Згідно «парадоксу берегової лінії», берегова лінія не може мати чітко визначеної довжини. При вимірі вона поводить як фрактал, тобто її довжина залежить від того, за якого масштабу проводиться вимірювання. Чим більше масштаб, тим точніше вимір і, відповідно, тим довшою стає берегова лінія. В основу цифр щодо довжини берегової лінії Причорноморських країн, якими оперує автор, покладені дані довідника ЦРУ США (The World Factbook).

чисельність особового складу ЧФ становила понад 70 000 військовослужбовців (Dodatok 1). На Причорномор'я безпосередньо виходили 3 військові округи Радянського Союзу: Одеський (загальновійськова та повітряна армії, окремі армійський корпус, мотострілкова та артилерійська дивізії – 110 тис. військовослужбовців) (Odessa...Military District), Північнокавказький (3 армійських корпуси, окремі танкова та артилерійська дивізії – 90 тис.) (North Caucasus...Military District) та Закавказький (2 загальновійськової й повітряна армії та окремі армійський корпус – 190 тис.) (Transcaucasus...Military District).

Військову міць СРСР посилювали збройні сили його сателітів. Болгарська народна армія мала в своєму складі 152 тис військовослужбовців. Її сухопутні сили налічували 8 механізованих дивізій і 5 танкових бригад (1900 танків), військово-повітряні сили – близько 300 літаків та гелікоптерів, флот – 2 ескадрених міноносця, 3 сторожових корабля, 1 фрегат, 1 ракетний корвет, 4 підводні човни, 6 ракетних, 6 торпедних та 12 протичовнових катерів, а також кілька десятків мінних загороджувачів, базових та рейдових тральщиків, патрульних, десантних, обслуговуючих кораблів та катерів (Bolgarskaya narodnaya armiya). Румунська народна армія мала сухопутні війська, що налічували 4 армії, 8 мотострілецьких та 2 танкові дивізії, 4 гірські піхотні та 3 повітрянодесантні бригади – 140 тис. військовослужбовців. Парк бронетехніки становив 1.300 танків, ВВС – 150 літаків МіГ-21, 2 ескадрильї МіГ-29 та 4 ескадрильї МіГ-23, а також транспортні Ан-24 та Ан-26. Доволі слабкий ВМФ складався з флагману – фрегату «Мерешешті», декількох корветів, 89 торпедних катерів на підводних крилах та 1 підводного човна (Rumunskaya narodnaya armiya; Romania Military 2013, 8 april).

СРСР та його сателітам в регіоні Чорного моря протистояла Туреччина, яка мала досить потужні збройні сили. Сухопутні підрозділи налічували 3 польові армії, 1 бронетанкову, 2 мотопіхотні, 12 піхотних дивізій, 4 бронетанкові бригади, 2 посилені кавалерійські полки та 2 парашутно-десантні батальйони. На їх озброєні знаходилося 3.570 танків. Туреччина мала великий ВМФ: 16 фрегатів, 8 корветів, 13 дизельних субмарин та ВПС: 668 літаків, 60 гелікоптерів (Turkish Land Forces). Хоча військовий потенціал Туреччини поступався радянському, але її військова міць значно посилювалася розташуванням на турецькій території двох десятків військових баз НАТО (переважно авіаційних, оснащених самими сучасними на той час літаками) (Global Resrach 2001, 14 February) та присутністю в Середземному морі 6-го флоту ВМС США**.

Ситуація в період 1991–2000 років. Лавинний крах комуністичних режимів та розпад СРСР докорінно змінили розташування сил в регіоні.

По-перше, після «оксамитової революції» в Болгарії та збройного повалення комуністичного режиму в Румунії, ці країни обрали європейський та євроатлантичний вектор розвитку.

По-друге, на місці СРСР виникло 15 нових держав, 3 з яких одержали безпосередній вихід до Чорного моря. Оскільки за Біловезькою угодою нові пострадянські держави зберегли кордони колишніх радянських республік, більшість чорноморського узбережжя колишнього СРСР дісталось Україні – 1056 км. Росія, яка оголосила себе правонаступником СРСР, одержала лише 450 км. Ще 310 км відійшли до Грузії.

По-третє, Азовське море, яке раніше було внутрішнім морем СРСР, стало прикордонним морем, бо його береги були поділені між Росією (250 км) та Україною (249 км), що істотно розширило межі їх прикордонного узбережжя в Причорномор'ї (табл. 2).

Таблиця 2
Берегова прикордонна лінія причорноморських країн після розпаду СРСР

Країни	Росія	Україна	Грузія	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	1305	310	225	354	1700

** 6-й флот ВМС США був створений на початку холодної війни, коли в 1950-му році військово-морську ескадру США, що перебувала в Середземному морі з часів Другої світової війни, було перетворено на оперативний флот, ядро якого склали дві авіаносні групи. Зоною відповідальності флоту стали Середземне море та прилеглі до нього води, в тому числі й Чорне море.

Причому Керченська протока (49 км), яка є входом до Азовського моря, повністю опинилася в руках України, внаслідок попередньої належності острова Тузла до Української РСР.

Проте ці зміни не тільки не скасували конфронтаційні відносини в регіоні, але значно загострили їх. Головні причини загострення ситуації полягали в наступному.

По-перше, в умовах розпаду СРСР союзне керівництво, бажаючи здійснити тиск на республіки, що прагнули державного суверенітету, стало організовувати в них рухи національних меншин, які виступали проти незалежності та загрожували виходом певних територій зі складу таких республік. Стаття 3 Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 р. наголошувала: «У союзній республіці, яка має в своєму складі автономні республіки, автономні області та автономні округи, референдум проводиться окремо по кожній автономії. За народами автономних республік і автономних утворень зберігається право на самостійне вирішення питання про перебування в Союзі РСР або союзній республіці, а також на постановку питання про свій державно-правовий статус. У союзній республіці, на території якої є місця компактного проживання національних груп, що складають більшість населення даної місцевості, при визначенні підсумків референдуму результати голосування по цих місцевостях враховуються окремо» (Закон СРСР 1990.03.04).

28 серпня 1990 р. верховна Рада Абхазької АРСР в односторонньому порядку змінила свій статус і проголосила себе Абхазькою РСР. 20 вересня 1990 р. Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області прийняла декларацію, що проголосила вихід автономії із складу Грузії та створення Південно-Осетинської Радянської Демократичної Республіки в складі СРСР. 2 вересня 1991 р. на II надзвичайному з'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я (регіону, в якому етнічні молдовани становили менше третини населення та майже таку ж кількість становили етнічні росіяни (більшість яких перебралася в цей регіон у повоєнний період), що відбувся в Тирасполі, було проголошено про вихід Придністров'я зі складу Молдови та створення Придністровської Молдавської РСР.

Таблиця 3

Виникнення сепаратистських утворень за часів СРСР

Регіон	Названия самоутворених республік	Дата створення
Абхазія	Абхазька Радянська Соціалістична Республіка (з 23 липня 1992 р. Республіка Абхазія)	28.08.1990 р.
Північна Осетія	Південно-Осетинська Радянська Демократична Республіка в складі СРСР (з 21 грудня 1991 р. Республіка Південна Осетія)	20.09.1990 р.
Придністров'я	Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка (з 5 листопада 1991 р. Придністровська Молдавська Республіка)	02.09.1991 р.

По-друге, російське керівництво, що було створено внаслідок перших напіввільних виборів, хоч і відіграло велику роль у розпаді СРСР, проте після розпаду, проголосивши Російську Федерацію (РФ) правонаступником Радянського Союзу, стало намагатися встановити свій контроль над усім пострадянським простором. При цьому велику увагу було приділено Причорномор'ю, контроль над яким надавав можливість не тільки впливати на політику п'яти пострадянських держав (України, Молдови, Грузії, Вірменії та Азербайджану), але й забезпечувати російські інтереси на Близькому Сході. Важливою передумовою цього стало те, що РФ привласнила собі більше 70% військового потенціалу СРСР та майже увесь його ВМФ.

Маючи в своєму складі 1561 корабель, ВМФ СРСР на момент розпаду за своїм бойовим потенціалом посідав друге місце в світі після ВМС США. У його структурі було 4 флоти, 3 з яких (Північний, Тихоокеанський та Балтійський) відійшли до Росії, бо берегові лінії, які охороняли Північний та Тихоокеанський флот, знаходилися повністю на території РФ, як і основні бази Балтійського Флоту (Балтійськ, Калінінград, Кронштадт). Інша ситуація склалася з Чорноморським флотом, бо його головна база розташовувалася в

Севастополі, якій після розпаду СРСР відійшов до України. Ураховуючи те, що 1) всі інші радянські флоти привласнила собі Росія; 2) внесок Української РСР в будівництво ВМФ СРСР перевищував 30% його складу; 3) потенціал ЧФ у складі ВМФ СРСР дорівнював близько 10% (Ukrainian Military Pages 2019.10.06); 4) головна його база розташовувалася в Севастополі, Україна мала повне право включити ЧФ до складу своїх збройних сил.

У жовтні 1991 р. Верховна Рада України прийняла рішення про підпорядкування Україні ЧФ, але тільки 5 квітня 1992 р. Президент України Леонід Кравчук підписав указ «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування міністерству оборони України». Проте у відповідь на це, 7 квітня 1992 р. російський президент Борис Єльцин видав Указ «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту» (Ukaz 1992.07.04). «Війна указів» спричинила серйозну конфронтацію в міждержавних відносинах між Україною і Росією, яка була дещо пом'якшена 3 серпня 1992 р., коли на переговорах в Ялті був ухвалений компромісний варіант – ЧФ на три роки стає об'єднаним флотом Росії і України, який підпорядковується безпосередньо Президентам України і РФ (Uhoda 1992.03.08). Компромісний варіант був вигідний Росії, бо прикриваючись ним, вона завершила встановлення свого контролю над ЧФ.

Остаточно доля ЧФ була вирішена, після набуття в 1994 р. поста Президента України Леонідом Кучмою. Унаслідок Сочинської угоди, підписаної 9 червня 1995 р. президентами Росії та України, ЧФ був остаточно поділений. Росії дісталось 81,7% суден, Україні – 18,3%. Згода України на такий нерівний розподіл була зумовлена тим, що її заборгованість перед РФ за енергоносії на той час досягла 4 млрд. доларів США (Chekalenko 2014). Хоча за угодою до України переходили військово-морські бази у Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві, Балаклаві та ще 10 баз морської авіації, але основна база ЧФ РФ залишалася в Севастополі.

Причому в період розділу ЧФ з боку РФ була зроблена спроба привласнити собі Севастополь. 9 липня 1993 р. Верховна Рада РФ ухвалила постанову, яка проголосила російський статус міста (Postanovleniye 1993.09.07). Хоча тодішній Президент РФ Борис Єльцин не підтримав це рішення, проте воно не було юридичне скасовано. При укладенні Сочинської угоди російська сторона намагалася включити в неї таке формулювання: «Базою ЧФ РФ є м. Севастополь». Але завдяки принциповій позиції української сторони в текст угоди було включене наступне: «основна база Чорноморського флоту РФ розташована в м. Севастополі» (Uhoda 1995.09.06). За подальшою домовленістю, ЧФ РФ на території України міг мати 338 кораблів та суден, а чисельність його особового складу не могла перевищувати 25 тис. осіб. До складу флоту могли входити 22 військові літаки. В російському використанні залишалися 16 командних пунктів з 80, 11 об'єктів зв'язку з 39, 5 об'єктів забезпечення ракетно-артилерійської та міно-торпедної зброї (Ukrainian Military Pages 2019.11.06). У 1997 р. було погоджено термін перебування ЧФ РФ у Севастополі до 2017 р. Потужна військова база РФ створила плацдарм для подальшої російської агресії проти України.

Якщо створення російського плацдарму на території України відбулося порівняно мирно, то аналогічні плацдарми на території Грузії та Молдови були створені шляхом 3-х збройних конфліктів: придністровського (2 листопада 1990 р. – 21 липня 1992); грузино-осетинського (5 січня 1991 – 24 червня 1992) та грузино-абхазького (14 серпня 1992 – 27 вересня 1993). Їх розвиток відбувся за аналогічними сценаріями. Намагання центральної влади Грузії та Молдови зберегти цілісність своїх держав за допомогою військової сили викликали опір з боку незаконних збройних формувань сепаратистів. Після розпаду СРСР влада РФ взяла радянські війська, що перебували на території цих республік, під свою юрисдикцію (Ukaz 1992.19.03; Ukaz 1992.01.04). Набувши статус російських, вони спочатку стали постачати «на прохання населення» сепаратистам зброю, включаючи й тяжку техніку, а потім й безпосередньо втрутилися в конфлікти (Human Rights...1995). Окрім того, на підмогу сепаратистам, з Росії була перекинута велика кількість «добровольців». У військових діях в Придністров'ї брало участь 5000 «добровольців» (переважно з числа донських та кубанських козаків) (Transnistria War), в Абхазії – 1500, у Південній Осетії – 3500 (в обох переважно з числа «гірських народів» російського Кавказу) (Zurcheretal. 2005, 271–272). Природно, що внаслідок російської підтримки переможцем в цих конфліктах стали сепаратисти. Припинення їх збройної фази відбулося внаслідок

підписання низки вимушених угод: 21 липня 1992 р. в Москві між президентами Молдови Мірчою Снегуром та Росії Борисом Єльциним в присутності «президента» ПМР Ігоря Смірнова (Agreement 1992 July, 21); 24 червня 1992 р. в Сочі між президентами Росії та Грузії про урегулювання грузино-осетинського конфлікту (Agreement 1992 June, 24) та 14 травня 1994 р. в Москві за посередництва Росії між грузинською і абхазькою сторонами щодо припинення огню та роз'єднанні сил (Agreement 1994 May, 14).

Проте ці угоди не врегулювали, а лише заморозили конфлікти. Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія продовжували вважати себе окремими державами. РФ тоді офіційно не визнала їх незалежність, але встановила над ними повний політичний, економічний та військовий контроль. На території Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії залишилися російські війська, яким було надано статус «миротворців». Внаслідок протекторату над Абхазією російський контроль над чорноморським узбережжям збільшився на 190 км (табл. 4).

Таблиця 4

Фактична берегова лінія причорноморських країн на кінець ХХ ст.

Країни та території	Росія	Абхазія (контроль РФ)	Грузія	Україна	Країни НАТО		
					Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	190	120	1305	225	354	1700
	890				2279		

Таким чином, в період 1991–1993 рр. Росія створила в Причорноморському регіоні на теренах Молдови, Грузії та України чотири військові плацдарми. На території Молдови та Грузії – три самопроголошені квазідержавні утворення. Їх загальна площа яких дорівнювала 16 723 км², на якій знаходилось близько 10 тис. російських військовослужбовців. На території України – військово-морську базу в Севастополі, де були розташовані основні сили ЧФ РФ. У такому «замороженому» стані ситуація залишалася до початку ХХІ століття.

На початку ХХІ століття геополітична ситуація в Причорномор'ї ще більше заострилася, що було зумовлене такими чинниками:

По-перше, суттєвих змін зазнав політичний режим Росії. Якщо за президентства Єльцина уособлюваний ним режим можна було характеризувати як «делегативну демократію»^{***}, то з отримання в 2000 р. президентської влади вихідцем з колишнього КДБ Володимиром Путіним російський режим став швидко набувати автократичних рис, внаслідок чого Freedom House у 2004 р. виключив Росію зі списку електоральних демократій і визначив її як «невільну державу» (Karatnycky 2005), а її політичний режим як «напівконсолідований авторитарний» (Nationsin Transit 2004, 26). Після президентських «виборів» 2008 р. Freedom House змінив його характеристику на «консолідований авторитарний режим» (NationsinTransit 2009). Під проводом Путіна Росія невдовзі стала «першою і єдиною в світі державою спецслужб» (Losyev 2007, 48), а путінський режим почав набувати тоталітарних ознак (Romanuyuk 2014). Було створено пропутінську партію «Єдина Росія», яка фактично монополізувала всю владу. Федеральні Збори та регіональні парламенти, а також судова гілка набули кишенькового характеру. Країна була поділена на федеральні округи на чолі з вихідцями з силових структур, які взяли під свій жорсткий контроль владу

^{***} Поняття делегативної демократії ввів у науковий обіг аргентинський політолог Гіллермо О'Доннелл для характеристики сильної президентської влади, яку здійснює харизматичний президент, обраний на чесних, вільних та конкурентних виборах. У підґрунті делегативної демократії лежить посилення, що перемога на виборах надає президентові право здійснювати владу на свій розсуд. За делегативної демократії виконавча влада має тенденцію підпорядковувати собі законодавчу та судову гілки. Обмеження президентської влади зумовлені головним чином такими вимогами конституції, як терміни перебування при владі, а також неформальними обставинами владних відносин (O' Donnell 1994).

в суб'єктах РФ. Жорсткий урядовий контроль був також встановлений над підприємницькими структурами та ЗМІ. Було засновано офіційну ідеологію, в підґрунтя якої лягли концепції «суверенної демократії» та «русського світу». Тоталітарні тенденції знайшли свій прояв і в зовнішній політиці, яка набула антизахідного, агресивного та реваншистського характеру.

По-друге, відбулися істотні зміни і в причорноморському оточенні Росії. У квітні 2004 р. Болгарія та Румунія стали членами НАТО, а в січні 2007 р. були прийняті до ЄС. У Грузії та Україні відбулися посткомуністичні революції («Трояндова» 2003-го в Грузії та «Помаранчева» 2004-го в Україні), наслідками яких стала зміна зовнішньополітичного курсу цих країн з «двоєктного» (і з Росією, і з Заходом) на європейський та євроатлантичний. Нові керівництва цих держав вжили заходи зі зміцнення суверенітету та національної безпеки своїх країн (Romanyuk 2005).

Після революції в Грузії восени 2006 р. було ліквідовано мережу російських спецслужб, що діяла в країні. 2007 року з території, що контролювалася урядом, прибрали російські військові бази, які розташовувалися в Батумі та Ахалкалакі****. У 2004 р. був повністю відновлений державний суверенітет Грузії над Аджарією, керівництво якої, підбурюване Росією, впродовж тривалого часу загрозувало відділенням цього регіону від Грузії та проголошенням державної незалежності. У липні 2006 р. Грузія відновила контроль над Кодорською ущелиною, що була реінтегрована до держави як її адміністративно-територіальна одиниця «Верхня Абхазія».

В Україні євроатлантичну інтеграцію було визначено головним зовнішньополітичним пріоритетом, проведено підготовчу роботу щодо укладення Угоди про Асоціацію з ЄС та розпочався переговорний процес про створення зони вільної торгівлі. У 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі (раніше за Росію). Президент Віктор Ющенко чітко дав зрозуміти Кремлю, що термін перебування її військової бази в Севастополі закінчиться в 2017 р.

Сприймавши такі зміни як антиросійську політику, російське керівництво стало витрачати величезні зусилля для дискредитації Грузії та України на міжнародній арені, вдаватися до економічного шантажу цих країн, посилювати підтримку в них проросійських сил, провокувати військові конфлікти. Результатом такої політики стали російсько-грузинська війна 2008 р. та російська збройна агресія проти України, що почалася в 2014 р.

Приводом російсько-грузинської війни стали провокації сепаратистських бойовиків Південній Осетії проти грузинського населення. 1 серпня в результаті терористичного акту були поранені шестеро грузинських поліцейських. 6–7 серпня 2008 р. відбулися артилерійські обстріли грузинських сіл. У відповідь на це президент Грузії Мехелі Саакашвілі видав наказ грузинським військам увійти на територію Південної Осетії та відновити там конституційний лад. Це дало привід РФ почати повномасштабну війну проти Грузії. Російські ВПС нанесли бомбові удари по грузинським містам, дві бронетанкові колони 58-ї російської армії через Рокській тунель увійшли на територію Південної Осетії, захопили Цхінвали; потім вдерлися на територію власне Грузії, захопили міста Горі й Сенакіта вийшли на відстань 40 км від Тбілісі. Одночасно почався наступ російських військ та сепаратистів в Абхазії, внаслідок чого були захоплені вся територія Кодорської ущелини та за межею Абхазії місто Зугдіді. У воєнних діях проти Грузії взяв участь і ЧФ РФ. Всупереч заборони Президента України Віктора Ющенка, група кораблів на чолі з ракетним крейсером «Москва» вийшла з Севастополя, висадила на узбережжя Грузії десант морської піхоти, який захопив місто Поті, де знаходилася головна база ВМС Грузії, та знищила на рейді всі грузинські військові кораблі й катери, включно з прикордонними. Припинити російську агресію проти Грузії вдалося завдяки реакції світової громадськості, тиску на

**** Кожна з двох російських військових баз (12-а в Батумі та 62-а в Ахалкалакі) уявляла собою фактично кадровану мотострілкову дивізію, що підпорядковувалася командуванню Групи російських військ у Закавказзі (її штаб розташовувався в Тбілісі). До закриття баз на грузинській території (без урахування Абхазії та Північної Осетії) перебувало до 5000 російських вояків, 115 танків, 220 БМП і БТР, 170 артилерійських систем.

Росію з боку західних демократій, ЄС та, особливо, США, керівництво якої попередило про можливе втручання в розвиток ситуації. Хоча відповідно мирній угод, підписаній президентами Росії та Франції****, російські війська були виведені з основної території Грузії, проте ця угода не стосувалася Абхазії та Південної Осетії. Грузія втратила контроль над Кодорською ущелиною. Під час війни з Верхньої Абхазії та Південної Осетії було вигнане майже все грузинське населення. 26 серпня 2008 р. РФ офіційно визнала державну незалежність Абхазії та Південної Осетії та взяла на себе «повну відповідальність за захист» самопроголошених держав.

В Україні конфлікт між президентом Віктором Ющенком та прем'єром Юлією Тимошенко, погіршення економічної ситуації внаслідок впливу світової економічної кризи 2008 р. та цілеспрямовані дії на підрич української економіки з боку Росії (газові конфлікти 2005–2006 та 2008–2009 рр., постійні заборони експорту українських товарів) призвели до того, що на президентських виборах 2010 р. перемогу з невеликим відривом одержав лідер проросійської Партії регіонів Віктор Янукович. Здобувши президентську посаду, Янукович у неконституційний спосіб створив парламентську більшість, яка сформувала уряд Миколи Азарова. Рішенням Конституційного суду було скасовано конституційну реформу 2004 р., що надало президенту значно більших повноважень. Почалися утиски свободи слова та політичні переслідування опозиції. Зовнішня політика набула проросійського вектору. Курс на вступ до НАТО було замінено на політику нейтралітету. Почався демонтаж оборонної системи. У квітні 2010 р. Янукович та президент РФ Дмитро Медведєв підписали в Харкові угоду про подовження перебування ЧФ РФ у Севастополі до 2042 р. (ще на 25 років), від якої Україна одержала невелику знижку ціни на російський газ. Незадоволення українського суспільства владою Януковича призвело до «Революції гідності» (листопад 2013 – лютий 2014), приводом чого стала відмова уряду від підписання угоди про асоціацію України з ЄС. Унаслідок багатотисячних протестних дій режим Януковича було скинуто й до влади прийшли політичні сили, що мали проєвропейську та проатлантичну орієнтацію (Romanyuk 2015).

Відповіддю Росії на те, що в Україні було скинуто проросійський режим, стала збройна агресія, внаслідок чого відбулася анексія Криму (лютий – березень 2014 р.) та створення на частині території Донецької та Луганської областей ще двох маріонеткових квазидержав: Донецької та Луганської народних республік. Внаслідок цього загальна кількість невизнаних проросійських квазидержавних утворень в Причорномор'ї досягла 6-ти. Сьогодні їх загальна територія дорівнює майже 34 тис. км², на ній мешкає більше 4,5 млн. населення (табл. 5).

Таблиця 5
Проросійські квазидержавні утворення в причорноморському регіоні

Квазидержавні утворення	Дата проголошення	Територія	Населення	Чисельність російських військ
Придністровська Молдавська Республіка	25.08.1991 р.	4163 км ²	475 665	2000
Республіка Абхазія	23.07.1992 р.	8660 км ²	243 564	3800
Республіка Південна Осетія	21.12.1991 р.	3900 км ²	53 532	3800
Донецька народна Республіка	12.05.2014 р.	8436 км ²	2 291 019	11 000
Луганська народна республіка	12.05.2014 р.	8596 км ²	1 469 097	
<i>Усього</i>		33 755 км²	4 532 877	20 600

До цього переліку треба додати й українські Крим (територія – 26 081 км², населення – 1 911 816 люд.) та Севастополь (територія – 863,6 км²; населення – 443 211 люд.), які були безпосередньо включені до складу РФ як її суб'єкти. Внаслідок російської агресії проти

**** Франція тоді головувала в ЄС.

України також зазнала подальших змін берегова прикордонна лінія в Причорномор'ї. За рахунок Криму (750 км) та частини українського Приазов'я (50 км) Росія збільшила свій контроль над нею ще на 800 км (табл. 6).

Таблиця 6
**Фактична берегова прикордонна лінія в Причорномор'ї
на теперішній час**

Країни	Росія та окуповані нею території			Орієнтовані на вступ до НАТО		НАТО		
	Росія	Крим та Приазов'я	Абхазія	Грузія	Україна	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	800	190	120	605	225	354	1700
	1690			725		2279		

На відміну від Грузії та України, Росія в цей період не здійснила воєнної агресії проти Молдови, що пояснюється такими чинниками: 1) у 2001–2009 рр. урядову владу в Молдові здійснювала проросійськи орієнтована партія комуністів (але це не призвело до розв'язання придністровської проблеми); 2) Росія, не маючи кордону з Придністров'ям, позбавлена можливості оперативного перекидати великі військові сили до Молдови. Хоча на липневих 2009 р. парламентських виборах Партія комуністів Молдови зазнала поразки, внаслідок чого був сформований правоцентристський коаліційний уряд, який головними своїми завданнями оголосив реінтеграцію Придністров'я до складу Молдови та укладення угоди про асоціацію з ЄС, проте прямої агресії проти неї не відбулося. У той же час влада ПМР, підбурювана Росією, прийняла низку антимолдовських актів. У грудні 2013 р. Верховна рада Придністров'я в першому читанні ухвалила законопроект про застосування на території невизнаної республіки Російського федерального законодавства, а в березні 2014-го звернулася до Держдуми РФ з проханням розробити закон, який дозволив би прийняти невизнану республіку до складу Росії (ZN.UA. 2016).

Причорномор'я, яке протягом багатьох століть було регіоном воєнно-політичної конфронтації різних держав, залишається таким і сьогодні. У новітній час, після закінчення холодної війни, лавинного краху комунізму та розпаду СРСР, конфронтація між блоками комуністичних та західних держав була змінена конфронтацією Росії з новоутвореними пострадянськими державами: Молдовою, Грузією та Україною. Ця конфронтація в своєму розвитку пройшла два основних етапи.

На першому етапі (останнє десятиліття ХХ ст.) Росія намагаючись зберегти свій контроль за пострадянським простором, додержувалася тактики прихованої підтримки сепаратистських рухів. Це призвело до виникнення придністровського, абхазького та південно-осетинського військово-політичних конфліктів, в які безпосередньо були залучені російські військові формування. Наслідком цих конфліктів стало створення трьох самопроголошених державних утворень на території Молдови (Придністров'я) та Грузії (Абхазія і Північна Осетія), які хоч і не визнавалися Росією, але повністю контролювалися нею. На території України в цей період Росії вдалося лише підпорядкувати собі військово-морську базу в Севастополі, у тому числі більшість кораблів ЧФ колишнього СРСР.

На другому етапі (початок ХХІ ст.) Росія перейшла від політики консервації своєї присутності на територіях Молдови, Грузії (під приводом необхідності розміщення там «миротворчих сил») та України (внаслідок створення військово-морської бази в Севастополі) до прямої воєнної агресії. Для її виправдання етапі РФ на цьому використовувала також сепаратистські рухи, але вони були створені вже самою Росією, а не союзним керівництвом, як то було на першому етапі. Новітніми явищами на другому етапі стали: офіційне визнання Росією самопроголошених державних утворень Абхазії та Північної Осетії як суверенних держав і безпосереднє включення частини території України (Криму) до складу РФ.

Перехід від першого етапу до другого було зумовлене зміною політичного режиму в Росії – переходом від ельцинської делегативної демократії до путінського неототалітаризму. Відповідно цьому відбулися зміни й у зовнішньополітичній стратегії. На зміну кон-

сервативній політиці (консервація як можна більшої території колишнього СРСР у складі Росії) прийшла відверто реваншистська, що спирається на доктрину створення «руського світу».

На даний час Росія окупувала територію в 60,7 тис. км², на якій мешкає майже 7 млн. людей та фактично збільшила свою берегову лінію в Причорномор'ї в два з половиною рази (на 990 км). На окупованих територіях перебувають 20,6 тис. російських військ (без урахування громадян РФ, котрі служать у лавах збройних сил маріонеткових держав).

Експансіоністські дії Росії в Причорномор'ї спричинили її конфлікт з демократичним світом, який вимагає від неї дотримання норм міжнародного права. Одним із наслідків подальшого загострення цього конфлікту може стати нова світова війна, яка нестиме в собі загрозу існування всього людства.

Можливість позитивного розв'язання конфронтаційної ситуації в Причорномор'ї зумовлена низкою чинників:

по-перше, економічною спроможністю РФ здійснювати агресивну політику та утримувати під своїм контролем окуповані території;

по-друге, терміном існування путінського режиму, що значною мірою залежить від стану соціально-економічної ситуації в РФ;

по-третє, здатністю Молдови, Грузії та України протистояти тиску Росії та не йти їй на поступки, особливо в питанні окупованих територій;

по-четверте, підтримкою західними демократіями держав, що стали об'єктами російських зазіхань і російської військової агресії, й готовності Заходу до подальшого посилення політичних, економічних та інших санкцій проти РФ.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Agreement 1992 June, 24 on Principles of Settlement of the Georgian–Ossetian Conflict. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GE%20RU_920624_AgreemenOnPrinciplesOfSettlemGeorgianOssetianConflict.pdf (Date of the application 13.08.2019).

Agreement 1992 July, 21 on Principles of Peace Settlement of the Armed Conflict in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova. URL: http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/1651~v~Accord_de_cessez_le_feu_entre_la_Transnistrie_et_la_Moldavie_du_21_juillet_1992_-_document_en_russe_anglais_roumain.pdf (Date of the application 13.08.2019).

Agreement 1994 May, 14 on Cease-Fire and Separation of Forces. URL: <https://reliefweb.int/report/georgia/agreement-cease-fire-and-separation-forces-signed-moscow-14-may-1994> (Date of the application 13.08.2019).

Anastasov, P. 2018. The Black Sea region: a critical inter section. *NATO Review Magazine*, 25/05. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/EN/index.htm> (Date of the application 27.04.2019).

Bocutoğlu, E. & Koçer, G. 2006. Politico-Economic Conflicts in the Black Sea Region in the Post-Cold War Era. *OSCE Yearbook*, pp. 111–121. URL: <https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/06/BocutogluKocer-en.pdf> (Date of the application 27.04.2019).

Bolgarskaya narodnaya armiya [Bulgarian People's Army]. *Vooruzhennyye sily stran Varshavskogo dogovora*. URL: <https://id77.livejournal.com/1649386.html> (Date of the application 15.11.2018). (In Russian).

Болгарская народная армия: Вооруженные силы стран Варшавского договора. URL: <https://id77.livejournal.com/1649386.html> (Дата обращения 15.11.2018).

Chekalenko, L. 2014. *Zasady vzayemovidnosyn Ukrainy i Rosiyi: Krym* [Fundamentals of Ukraine-Russia Relations: Crimea.]. *Viche*, No. 6, s. 14–16. (In Ukrainian).

Чекаленко, Л. 2014. Засади взаємовідносин України і Росії: Крим. *Віче*, № 6, с. 14–16.

Chitadze, N. 2008. Security Trends in the Black Sea Region and Role of Georgia in the Energy Security of the Region. *Monitor Strategic*, No. 1–2, pp. 45–50.

Chopa, V. 2018. *Svit prokynuvsvya: holovnyy pidsumok rosiys'ko-hruzyns'koyi viyny* [The World Woke up: the Main Outcome of the Russo-Georgian War]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2513222-svit-prokinuvsva-golovnij-pidsumok-gruzinorosijskoi-vijni.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

Чопа, В. 2018. Світ прокинувся: головний підсумок російсько-грузинської війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2513222-svit-prokinuvsva-golovnij-pidsumok-gruzinorosijskoi-vijni.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Global Resrach 2011, 14 February. URL: <https://www.globalresearch.ca/nato-s-eastern-anchor-24-nato-bases-in-turkey/23205> (Date of the application 02.11.2018).

Human Rights Watch Arms Project. 1995, No. 7, 60 p.

Karatnycky, A. 2005. Civic Power and Electoral Politics. *Freedom the World 2005*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2005/essay-civic-power-and-electoral-politics-0> (Date of the application 18.11.2018).

Kushniruk, B. 2008. Rosiys'ko-hruzyns'kaviyna: prychnynatanaslidky [The Russo-Georgian War: Causes and Consequences]. URL: <https://www.unian.ua/politics/138458-rosiysko-gruzinska-viyna-prichini-ta-naslidki.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

Кушнірук, Б. 2008. Російсько-грузинська війна: причини та наслідки / УНІАН, 18 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/138458-rosiysko-gruzinska-viyna-prichini-ta-naslidki.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Losyev, I. V. 2007. Rosiya pislya vidlyhy: spohady pro maybutnye [Russia After the Thaw: Memories of the Future]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya"*. Kyiv, Vol. 62 (ser. "Teoriya ta istoriya kul'tury"), s. 46–50. (In Ukrainian).

Лосев, І. В. 2007. Росія після відлиги: спогади про майбутнє. *Наукові записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. Київ, Т. 62 (серія: «Теорія та історія культури»), с. 46–50.

Nationsin Transit 2004. N.Y., Washington, D.C.: Rowman & Little field Publisher, Inc., pp. 669.

Nations in Transit 2009. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Ratings%20Tables_0.pdf (Date of the application 18.11.2018).

North Caucasus Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/skvo.htm> (Date of the application 13.08.2018).

Odessa Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/odvo.htm> (Date of the application 13.08.2018).

O' Donnell, G. 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 5, No. 1, pp. 55–69.

Postanovleniye 1993.09.07 VS RF №5359-I [Resolution of the RF Supreme Council from 09.07.1993 No. 5359-I]. URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html> (Date of the application 19.11.2018). (In Russian).

Постановление 1993.09.07 ВС РФ № 5359-I. URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html> (Дата обращения 19.11.2018).

Prydnistrovs'kyu konflikt [Transnistrian conflict]. URL: <http://history-konspect.org/?content=3782> (Date of the application 16.11.2018). (In Ukrainian).

Придністровський конфлікт. URL: <http://history-konspect.org/?content=3782> (Дата звернення 16.11.2018).

Romania Military 2013, 8 april. URL: <https://www.rumaniamilitary.ro/armata-romana-ieri-si-astazi-22-de-ani-dupa> (Date of the application 15.11.2018). (In Romanian).

Romanyuk, O. I. 2005. Postkomunistychni revolyutsiyi [The Postcommunist Revolutions.]. *Politychnu menedzhment*. Kyiv, No. 4, s. 16–28. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2005. Посткомуністичні революції. *Політичний менеджмент*. Київ, № 4, с. 16–28.

Romanyuk, O. I. 2014. Pro kharakter suchasnoho politychnoho rezhymu Rosiyi [On the Character of the Modern Political Regime of Russia]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayinyim. Yaroslava Mudroho"* (ser. filosofiya, filosofiaprava, politolohiya, sotsiolohiya). Kharkiv, No. 4, s. 152–159. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2014. Про характер сучасного політичного режиму Росії. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»* (серія філософія, філософія права, політологія, соціологія). Харків, № 4, с. 152–159.

Romanyuk, O. I. 2015. Revolyutsiya hidnosti [The Revolution of Dignity]. *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk* / Ed. by M. Trebin. Kharkiv: Pravo, s. 610–612. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2015. Революція гідності. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, с. 610–612.

Rosiys'ko-hruzyns'kaviyna (2008) [Russian-Georgian War]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(2008\)#cite_note-43](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(2008)#cite_note-43) (Date of the application 08.11.2018). Російсько-грузинська війна (2008). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-грузинська_війна_\(2008\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-грузинська_війна_(2008)) (Дата звернення 08.11.2018).

Rumynskaya narodnaya armiya [Romanian People's Army]. *Vooruzhennyye sily stran Varshavsko godogovora*. URL: <https://diletant.media/blogs/62451/37989598> (Date of the application 15.11.2018). (In Russian).

Румынская народная армия: Вооруженные силы стран Варшавского договора. URL: <https://diletant.media/blogs/62451/37989598> (Дата обращения 15.11.2018).

Shelest, H. 2012. Conflict Resolution Trends in the Black Sea Region. *Euxineos*, No. 6, pp. 27–31.

Snyhir, O. 2018. Komparatyvnyy analiz ekspansionist-s'koyipolityky Rosiyi u Prydnistrov'yi, na Donbasi i v Krymuta v Abkhaziyi i Pivdenniy Osetiyi: paralelitavidminnosti: analitychnazapyska [A Comparative Analysis of Russia's Expansionist Policy in Transnistria, the Donbass and the Crimea, and Abkhazia and South Ossetia: Parallels and Differences: An Analytical Note]. URL: <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/PP-Frozen-Conflicts-ukr.pdf> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).
Снигір, О. 2018. Компаративний аналіз експансіоністської політики Росії у Придністров'ї, на Донбасі і в Криму та в Абхазії і Південній Осетії: паралелі та відмінності: аналітична записка. URL: <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/PP-Frozen-Conflicts-ukr.pdf> (Дата звернення 27.04.2019).

Turkish Land Forces. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_Land_Forces (Date of the application 03.11.2018).

Agreement 1992 July, 21 on Principles of Peace Settlement of the Armed Conflict in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova. URL: http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/1651~v~Accord_de_cessez_le_feu_entre_la_Transnistrie_et_la_Moldavie_du_21_juillet_1992_-_document_en_russe_anglais_roumain.pdf (Date of the application 16.11.2018).

The World Factbook: List of Countries by Length of Coastline / Central Intelligence Agency (US). URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2060.html> (Date of the application 31.10.2018).

Transnistria War. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Transnistria_War (Date of the application 13.08.19).

Transcaucasus Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/zakvo.htm> (Date of the application 13.08.2019).

TSN 2019, 27 hrudnya (December 27). URL: <https://tsn.ua/ato/komanduvach-oos-nazvav-kilkist-rosiyskih-viyskovosluzhbovciv-yaki-voyuyut-na-donbasi-1272315.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

TCH 2019, 27 грудня. URL: <https://tsn.ua/ato/komanduvach-oos-nazvav-kilkist-rosiyskih-viyskovosluzhbovciv-yaki-voyuyut-na-donbasi-1272315.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Uhoda 1992.03.08 mizh Ukrainoyu i Rosiy's'koyu Federatsiyeyu pro pryntsypu formuvannya VMS Ukrainy ta VMF Rosiyi na bazi Chornomors'koho flotu kolyshn'oho SRSR [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Principles of Formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the Basis of the Black Sea Fleet of the Former USSR]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_020 (Date of the application 07.11.2018). (In Ukrainian).

Угода 1992.03.08 між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_020 (Дата звернення 07.11.2018).

Uhoda 1995.09.06 mizh Ukrainoyu i Rosiy's'koyu Federatsiyeyu shchodo Chornomors'koho flotu [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Black Sea Fleet]. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_082 (Date of the application 05.11.2018). (In Ukrainian).

Угода 1995.09.06 між Україною і Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_082 (Дата звернення 05.11.2018).

Ukaz 1992.19.03 Prezidenta RF ot № 260 «O perekhode Zakavkazskogo voyennogo okruga i Kaspiskoy flotilii Voyenno-morskogo flota vremenno pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii» [Decree 1992.19.03 of the President of the Russian Federation No. 260 “On the Transition of the Transcaucasian Military District and the Caspian Flotilla of the Navy temporarily under the jurisdiction of the Russian Federation”]. URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1233440>. (Date of the application 05.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.19.03 Президента РФ от № 260 «О переходе Закавказского военного округа и Каспийской флотилии Военно-морского флота временно под юрисдикцию Российской Федерации». URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1233440> (Дата звернення 05.11.2018).

Ukaz 1992.01.04 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 320 «O perekhode pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii voinskikh chastey Vooruzhennykh Sil byvshego SSSR, nakhodyashchikhsya na territorii Respubliki Moldova» [Decree of the President of the Russian Federation dated 01.04.1992 No. 320 “On the Transfer Under the Jurisdiction of the Russian Federation of Military Units of the Armed Forces of the Former USSR Located on the Territory of the Republic of Moldova”]. URL: <https://www.lawmix.ru/expertlaw/270476> (Date of the application 16.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.01.04 Президента Российской Федерации № 320 «О переходе под юрисдикцию Российской Федерации воинских частей Вооруженных Сил бывшего СССР, находящихся на территории Республики Молдова». URL: <https://www.lawmix.ru/expertlaw/270476> (Дата обращения 16.11.2018).

Ukaz 1992.07.04 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: «O perekhode pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii Chernomorskogo flota» № 375 [Decree of the President of the Russian Federation “On the Transition Under the Jurisdiction of the Russian Federation to the Black Sea Fleet” dated 04.04.1992 № 375]. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102015683> (Date of the application 04.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.07.04 Президента Российской Федерации «О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота» No. 375. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102015683> (Дата обращения 04.11.2018).

Ukrainian Military Pages 2019.10.06. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html> (Date of the application 16.08.2019). (In Ukrainian).

Zakon SRSR vid 03.04.1990 № 1409-I. [Law of the USSR dated 03.04.1990 No. 1409-I]. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I (Date of the application 15.11.2018) (In Ukrainian).

Закон СРСР від 03.04.1990 № 1409-I. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Закон_СРСР_від_03.04.1990_№_1409-I (Дата звернення 15.11.2018).

ZN.UA. 2016. 9 veresnya (Semtember 9). URL: https://dt.ua/POLITICS/u-pridnistrov-yi-pochali-pidgotovku-do-priydnannya-do-rosiyi-218341_.html (Date of the application 08.11.2018). (In Ukrainian).

ZN.UA. 2016. 9 вересня. URL: https://dt.ua/POLITICS/u-pridnistrov-yi-pochali-pidgotovku-do-priydnannya-do-rosiyi-218341_.html (Дата звернення 08.11.2018).

Zurcher, Ch., Bayev, P., and Koelher, J. 2005. Civil Wars in the Caucasus. *Understanding civil war: evidence and analysis*. Washington, DC: The World Bank. Vol. 2, pp. 259–298.

Дата подання статті у редакцію 16.08.2019 р.